

Todellisuuksia joka lähtöön

■ Pentti Määttänen

Etologi Konrad Lorenz kertoi taannoin tuntojaan luonnontutkijoiden ja filosofien yhteisestä konferenssista. Yhteisymmärrystä ei oikein syntynyt. Filosofit näyttivät pitävän luonnontieteilijöitä yksinkertaisina dogmaattikkoina, jotka eivät ymmärrä käsitteellisen analyysin hienouksia, kun taas luonnontieteilijöille filosofia oli lähinnä ihmiselle annettujen lahjojen patologista tyhjäkäyntiä. Lorenzin sanat tulevat mieleen, kun seuraa Juha Himangan, Esko Valtaojan ja Kari Enqvistin keskustelua. Yksiyhteisen sävelen puutteeseen näyttää olevan se, että samat sanat tarkoittavat eri osapuolille eri asioita tai sitten ne eivät tarkoita oikein mitään.

Esko Valtaoja aloittaa *Kaiken käsikirjansa* räväkästi. ”On ihan mahdollista, että todellisuus on olemassa. Mutta kukaan ei vielä ole onnistunut todistamaan sitä” (Valtaoja 2012, 7). Melkoisen haastava väite, etenkin kun ottaa huomioon mitä siinä käytetyt sanat tarkoittavat. Todellisuudella tarkoitetaan suomen kielessä sitä, mikä on todellista. Voiko sellainen, mitä ei ole olemassa, olla todellista? No ei. Mitä ei ole, ei voi olla todellista. Todelliseksi sanotaan vain sellaista, mikä on olemassa. Tämä seuraa suoraan siitä, mitä nuo sanat tarkoittavat. Miten ihmeessä siis todistetaan, että todellisuus on olemassa, kun tuo sana itsessään sulkee pois sen vaihtoehdon, että se ei ole olemassa? Vilkaistu *Nykysuomen sanakirjaan* taitaa riittää. Valtaojan avaus perustuu kysymyksenasettelun sisäiseen ristiriitaan. Näppärä veto haastaa ihmiset todistamaan, mitä sanat tarkoittavat, mutta hyvin näyttää menevän läpi, etenkin palkintolautakunnissa.

Valtaojan jatkokehittelyt eivät juurikaan selvännä asiaa. Tekstissä esiintyvät ainakin seuraavat ilmaisut: itseni ulkopuolinen todellisuus, arkkokokemuksen ja maailman ulkopuolinen todellisuus, tämänpuoleinen todellisuus, 26-ulotteinen todellisuus, todellisuuden ydin, koettu

todellisuus, fysiikan kanssa kilpailevat todellisuudet, arkitodellisuus ja vielä Todellisuus isolla alkukirjaimella – kaikki soljuvassa sekamelskassa. Tämä ei taida olla tiedettä eikä sen popularisointia. Onko se mahdollisesti filosofiaa? Kyllä kai, jos määritelmäksi otetaan tunnettu lausahdus, jonka mukaan filosofia on varta vasten tarkoitukseen kehitetyn terminologian väärinkäyttöä. Tällainen käsitys filosofiasta muodostuu helposti, jos tiedot filosofiasta perustuvat keskinkertaisten oppikirjojen määritelmälaatikoiden penkomiseen.

Valtaojan ongelma on se, että ongelmat loistavat poissaolollaan. Teksti itsessään on perin ongelmallista, mutta se on eri asia. Antiikin Kreikan filosofinen keskustelu näennäisestä ja todellisesta juontui aivan tietyistä ongelmista maailman hahmottamisessa. Tiedon ihanteeksi muodostui tieto jostakin pysyvistä ja muuttumattomasta, jonka avulla luonnossa havaittu muutos tulisi järjellä ymmärrettäväksi. Esisokraatikoilla oli kuitenkin hankaluuksia luonnossa havaittavan liikkeen ja muutoksen käsitteellistämässä. Esimerkkinä voi mainita tarinan Akilleuksesta ja kilpikonnan. Kaikki tiesivät, että Akilleus juoksee kilpikonnan kiinni yhdessä hujauksessa, mutta vastapainona oli matemaattinen todistus, jonka mukaan se on mahdotonta. Todistus perustui (väärään) käsitykseen, että sellaisen sarjan summa, jossa on äärettömän monta nollaa suurempaa yhteenlaskettavaa, on välttämättä ääretön. Tämä ja muut vaikeudet johtivat lopulta siihen, että näennäinen ja todellinen erotettiin kahdeksi todellisuuden tasoksi. Havaittu luonto on muutoksen alaisena näennäistä ja siis epätodellista siinä tietyssä mielessä, että on olemassa toinen todellisuuden taso, pysyvä ja muuttumaton tiedon kohde, josta voi saada pysyviä totuuksia ja jota tämän vuoksi voi pitää varsinaisena todellisuutena.

Näennäisen ja todellisen erottelu oli sen ajan mittapuiden mukaan järjevä ratkaisu, jol-

la päästiin eteenpäin pohtimaan uusia asioita. Nykyään on kuitenkin niin, että liikkeen, muutoksen ja äärettömyyksen käsitteellistäminen sujuu aivan mainiosti. Näennäisen ja todellisen erottelu ei tämän asian takia ole enää tarpeellista. Erottelu ei kuitenkaan ole hävinnyt keskustelusta. Päinvastoin, filosofit kehittivät sittemmin toisenlaisia perusteluja. Valtaoja viittaa myös niihin käsittelemarassaan. Hän kysyy, miten voi tietää, etteivät kaikki ympäröivät asiat ole vain unta, ja vastaa, ettei mitenkään (s. 8). Hän ei kuitenkaan kysy, mitä tällaisen kysymyksen esittäminen oikeastaan edellyttää.

René Descartes epäili aineellisen todellisuuden olemassaoloa ja esitti tunnetun uniargumenttinsa, jonka mukaan valveilla oloa ja unessa oloa ei voi erottaa toisistaan millään varmalla perusteella. Siis ei voi varmasti tietää, onko valveilla näköjään havaittua ainetta edes olemassa. Tämä ajatuskulku on kuitenkin mielekäs vain, jos itse epäilijä on aineeton. Luonnontutkijan, jos kenen, luulisi ymmärtävän, että ihminen on yksi eläinlaji muiden joukossa, kulttuuriolentonakin aineellinen luontokappale. "Itsen ulkopuolinen" maailma on tästä lähtökohdasta katsoen aivan sitä samaa tavaraa kuin "itsekin" ja ihan yhtä varmasti olemassa. Filosofista näennäisen ja todellisen erottelua ei tähän kannata tuoda. Antiikin aikaiset ja Descartesin kehässä kiertävät ajatelmat ovat menettäneet vakuuttavuutensa. Luonnon sisäpuolella asiat voivat tietysti olla toisin kuin miltä ensi katsomalta näyttää, mutta se on eri asia.

Filosofinen näennäisen ja todellisen erottelu on kuitenkin juurtunut joidenkin luonnontutkijoiden kirjoituksiin. Kari Enqvist väittää, että rautakangen kovuus "ei ole raudan 'todellinen' ominaisuus. Se ilmentää rauta-atomien välistä sidosvoimakkuutta ja on toki olemassa, mutta vain meille" (Enqvist 1998, 67). Meille oleminen on sitä, että kun painaa sormella rautatankoa, se ei anna periksi. Tässä on taas aihetta palata siihen, mitä sanat suomen kielessä tarkoittavat. Kovaksi sanotaan esinettä, joka ei anna periksi kun sitä painaa esimerkiksi sormella. Pehmeäksi taas sanotaan esinettä, joka antaa periksi. Miksi Enqvist sanoo, että kovuus ei ole raudan "todellinen" ominaisuus? Miksi todellisuudesta puhu-

taan lainausmerkeissä?

Todennäköisesti Enqvist on juuttunut filosofiasta lainaamaansa näennäisen ja todellisen erotteluun, jonka on irrottanut alkuperäisestä yhteydestään ja sijoittanut tieteelliseen keskusteluun. Enqvist on tietysti oikeassa siinä, että Newtonin teoria on vain likimääräinen kuvaus, efektiivinen teoria, jota voi perustavamman hiukkasfysiikan sijaan käyttää, kun puhutaan arkikokemuksesta. Kuten hän itsekin toteaa, Newtonin teoria toimii omalla sovellutusalueellaan erinomaisesti (mt., 51). Mistä tulee tarve väittää, että kyse on vain lainausmerkeissä todellisesta asiasta, joka on olemassa vain meille? Taitaa simpanssille ja koiralle käydä samalla tavalla, aivan kuten jokaiselle enemmän tai vähemmän jäykälle kappaleelle, joka joutuu syystä tai toisesta rautatangon kanssa kosketuksiin. Ihminen on aivan yhtä todellinen maailman osa kuin rautatankokin, ja sama koskee niiden välistä vuorovaikutusta.

Toisessa yhteydessä Enqvist tiukentaa kantansa moittimalla lukiodien fysiikan opetusta siitä, että siellä opetetaan "olemattomia voimia" (Tiede 8, 2011). Oikein kuvan kanssa kerrotaan, että kyse on juuri Newtonin mekaniikasta. Käsi painaa seinää ja seinä vastaa samalla mitalla (taitaa olla kova kun ei anna periksi). Nyt ei enää ole kyse siitä, että todellisuus laitetaan lainausmerkeihin. Nyt sanotaan suoraan, että näitä voimia ei ole. Tämä on suoraan sanottuna pötyä. Viimeinenkin järkävä yhteys filosofiseen näennäisen ja todellisen erotteluun sekä sen alkujuurin on kadonnut. Kelvollinen tieteen popularisointi olisi tässä yhteydessä sitä, että arkikäytännöissä koetut mekaaniset voimat selitetään hiukkasfysiikan avulla hieman toisin. Tämä omaan kokemukseen suhteuttaminen auttaa esimerkiksi lukiolaisia ymmärtämään edistyneempää tiedettä. Olemattomaksi väittäminen ja opettamisesta pitäytyminen ovat vain omiaan herättämään hämmennystä. Opettajalle on haasteellista selittää, mitä mekaanisten voimien olemattomuus tarkoittaa, kun se ei oikeastaan tarkoitaakaan mitään mielekästä. Arkikokemus, Newtonin teoria ja hiukkasfysiikka ovat vain eri näkökulmia tähän yhteen ja samaan todellisuuteen, ja niiden keskinäisestä suhteesta on hyvä keskustella. Suhdetta ei tosin

ole, jos suhteen yhden osapuolen olemassaolo kiistetään. Toivoa sopii, ettei kukaan opetusviranomaisen ota onkeensa Enqvistin käsityksistä. Seurauksena olisi samanlainen katastrofi kuin matematiikan opetuksen perustaminen joukkooppiin, niin ikään ”tieteellisyyden” nimissä.

Enqvist päätyy siis varsin erikoiseen näkemykseen, jonka mukaan arkikokemuksesta tuttuja mekaanisia voimia ei edes ole, mutta vastapainoksi Juha Himanka näyttää olevan sillä kannalla, että arkikokemus on ainoa todellisuus ja muusta on mielettöntä puhua. Kirjassaan *Se ei sittenkään pyöri* hän väittää, että esimerkiksi ajallisuutta ilmentyy vasta tilanteessa. ”Vailla tilannetta ei ole mitään, ei edes Aurinkoa. Aurinko ennen meitä olisi Aurinko ennen aikaa eikä siksi edes ajateltavissa” (Himanka 2002, 196). Kirjan otsikko viittaa siihen, että vaikka luonnontutkijat sanovat Maan kiertävän Aurinkoa, näin ei fenomenologille todellistuvassa maailmassa ole asian laita, sillä ”Maan kohdalla kokemus liikkeestä puuttuu” (mt., 114). Himanka hyväksyy fenomenologisen asenteen mukaisesti Maan vain siten kuin se hänelle läsnä olevana ilmenee (mt., 115). Enqvistin todellisuus ja Himangan todellisuus ovat siis kaksi aivan eri maailmaa, jotka eivät näköjään leikkaa missään pisteessä.

Himanka ei ole ajatuksineen yksin. Helsingin yliopiston tutkijakollegiumin johtaja, professori Sami Pihlström yhtyy Himangan ”fenomenologiseen näkemykseen, jonka mukaan olisi mielettöntä ajatella, että aurinko olisi ollut olemassa ennen ihmistä” (Pihlström 2008, 47). Pihlström myös näyttää jäljet suoraan syytöntehtäälle. Ajallisen käsitejärjestelmä ilmaantuu hänen mukaansa maailmaan vain sen ansiosta, että transsendentaalinen subjekti sen sinne asettaa. Syytöntehtailija on tietysti Immanuel Kant, jonka mukaan universaali ihmisymmärrys rakentaa luonnon inhimillisen kokemuksen kohteeksi.

Kant on hyvin vaikutusvaltainen hahmo filosofian historiassa (ks. Oittinen 2013), mutta miksi Kant päätyi tällaiseen käsitykseen? Yksi syy on se, että Kant onnistui sen avulla ratkaisemaan varsin monta varhempia filosofeja vaivannutta ongelmaa. Toinen syy, jota ei niin kovin usein vaivauduta mainitsemaan, on se, että tällainen käsitys

istui varsin hyvin tuon ajan maailmankuvaan. Useimmat ajattelivat, että kaikki on mennyt niin kuin Raamatussa on kerrottu. Jumala loi luonnon ihmistä varten valmiiksi kuutisen tuhatta vuotta sitten. Onko se nyt niin iso asia sanoa, että Jumala antoi universaalille ihmisymmärrykselle pienen aputehtävän tässä luomistyössä? Vastaavia ajatuksia kehittivät jo keskiaikaiset arabifilosofit Aristotelesta kommentoidessaan.

Nykyinen tieteellinen maailmankuva on kuitenkin aivan päinvastainen. Ihminen on yksi eläinlaji muiden joukossa, ja kulttuuri on näiden luontokappaleiden ympärilleen kehittämä järjestelmä. Kulttuuri on luonnontuote, kuten John Dewey aikanaan totesi. Tästä seuraa, että aivan kaikki inhimilliset kyvyt, käsitteellistä ajattelua myöten, ovat luonnon sisäpuolella kehittyneitä kykyjä. Luonto on rakentanut sisäpuolelle ihmisymmärryksen. Kaiken kokemuksen ja ajattelun edellytys on se, että olemme ensin biologisia organismeja. Ihmisruumis on ensimmäinen ja kielenkäytöstä riippumaton luonnontutkimuksen väline, ja muu rakentuu sen varaan (Määttänen 2009). Tämän maailmankuvan sisällä ei enää ole tilaa transsendentaalisille egoille, jotka sijoittelisivat käsitejärjestelmiä maailmaan parhaaksi katsomallaan tavalla.

Luonnontutkijoiden ja filosofien vuoropuhelun vaarana on se, että lähtee liian kevein eväin keskustelemaan itselleen vieraalla alueella. Saattaa käydä niin, että tulee esittäneeksi perusteettomia ja tieteenvastaisia väitteitä. Konrad Lorenz oli huomiossaan lohduttoman oikeassa.

Kirjallisuus

- Enqvist, Kari (1998). *Olemisen porteilla*. WSOY.
Himanka, Juha (2002). *Se ei sittenkään pyöri*. Tammi.
Määttänen, Pentti (2009). *Toiminta ja kokemus. Pragmatista terveen järjen filosofiaa*. Gaudeamus.
Oittinen, Vesa (toim., 2013). *Immanuel Kantin filosofia*. Gaudeamus.
Pihlström, Sami (2008). Pragmatismi filosofisena perinteenä. Teoksessa Erkki Kilpinen, Osmo Kivinen ja Sami Pihlström (toim.): *Pragmatismi filosofiassa ja yhteiskuntatieteessä*. Gaudeamus, s. 21–51.
Valtaoja, Esko (2012). *Kaiken käsikirja. Mitä jokaisen tulisi tietää*. Helsinki: Ursa.

Kirjoittaja on dosentti ja tietokirjailija.